

Małgorzata Krakowiak
Wydział Nauk o Wychowaniu
Uniwersytet Łódzki
ORCID: 0000-0001-5724-301X

BHW 42/2020
ISSN 1233-2224
DOI: 10.14746/bhw.2020.42.4

Edukacja akademicka kobiet w przekazie prasy społeczno-kulturalnej i pedagogicznej Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX wieku*

Abstract. Women's academic education at the turn of the 19th and 20th centuries in the socio-cultural and pedagogical press of the Kingdom of Poland

The purpose of the article is to present a journalistic description of the issue of academic education of women in selected periodicals of the Kingdom of Poland in the years 1894–1914.

The issue of women's academic education was described in various ways, which depended on the profile of individual periodicals. The publications had mainly an opinion-forming and informative function. Critical opinions were published in the conservative press, they showed study abroad as a danger. Progressive magazines described women's studies as a chance for girls development. Periodicals were a source of information about the number of women undertaking academic education abroad, selected faculties and student societies. The frequency of publications depended on legislative changes and events related to academic life that aroused public and public interest.

This article looked for answers to the question of how the issue of academic education of women from the Kingdom of Poland was problematized in selected press? In the article uses the methods of historical and pedagogical research and press research (text analysis).

Research on the journalistic description of women's academic education should be continued based on other categories of periodicals, including women's press.

Keywords: women's education, socio-cultural press, pedagogical press, Kingdom of Poland

W czasie niewoli narodowej częstym tematem dyskusji publicystycznych była oświata, a w szczególności kwestia systemu szkolnego. Zainteresowanie problematyką

* Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Szlakiem Polski Niepodległej” w latach 2018–2023 nr projektu 01SPN 17 0020 18 kwota finansowania 751 222 zł.

emancypacji edukacyjnej dziewcząt nasiliło się w drugiej połowie XIX w., gdy podjęto rozważania o konieczności zreformowania żeńskiego kształcenia, tak by odpowiadało potrzebom społecznym¹. Wzrost publicystycznego zainteresowania w Królestwie Polskim tymi zagadnieniami związany był ze zwiększeniem dostępu Polek do uniwersytetów. W 1894 r. za zgodą Władz Wydziału Filozoficznego UJ kobiety rozpoczęły studia farmaceutyczne na Uniwersytecie Jagiellońskim². Kilka lat później, w 1897 r. austriackie Ministerstwo Wyznań i Oświaty wydało rozporządzenie, na mocy którego dopuszczono kobiety do regularnych studiów na Wydziale Filozoficznym³. Początkowo dotyczyło to jedynie mieszkanek Galicji, po roku objęto nim również cudzoziemki⁴. Udostępnianie studentkom kolejnych wydziałów realizowano na przestrzeni kilkunastu lat⁵. Studia medyczne dziewczęta mogły rozpocząć w 1900 r. Na Uniwersytecie Jagiellońskim kierunkiem, na który najpóźniej dopuszczono kobiety, było prawo, gdzie pierwsze studentki pojawiły się w 1919 r.⁶

Na przyjęcie cezury niniejszej pracy wpłynął rozwój dostępności studiów uniwersyteckich. Analizę rozpoczęto od przekazów z 1894 r., gdy pierwsze kobiety, w charakterze hospitantek, rozpoczęły studia farmaceutyczne. Dyskusja publicystyczna o emancypacji edukacyjnej kobiet na łamach prasy rozpoczęła się wcześniej⁷, jednak powyższa data związana jest z napływem na uniwersytety galicyjskie dziewcząt

¹ J. Dobkowska, *Poglądy w kwestii potrzeby oraz zakresu edukacji kobiet panujące w drugiej połowie XIX i na przełomie XIX i XX wieku*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Historica” 2016, nr 96, s. 90; J. Suchmiel, *Emancypacja naukowa kobiet w uniwersytetach w Krakowie i we Lwowie do roku 1939*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza. Seria Pedagogika” 2004, z. 13, s. 116.

² W 1984 r. studia farmaceutyczne w roli hospitantek rozpoczęły: Jadwiga Sikorska, Stanisława Dowgiało i Janina Kosmowska Rok później przyjęto kolejne 5 hospitantek, zob. J. Kolbuszewska, *Polki na uniwersytetach – trudne początki*, „Sensus Historiae” 2017, nr 1, vol. XXVI, s. 35. Studentki musiały uzyskiwać zgodę od profesorów na uczestniczenie w wykładach, mogły zdawać kolokwia, ale nie miały prawa do otrzymania dyplomu, zob. K. Sikora, *Pierwsze kobiety na Uniwersytecie Jagiellońskim*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis: Studia Politologica” 2007, nr 3, s. 254.

³ J. Hulewicz, *Sprawa wyższego wykształcenia kobiet w Polsce w XIX wieku*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków 1939, s. 226–230.

⁴ J. Kolbuszewska, op. cit., s. 49.

⁵ Zob. też: A. Bołdyrew, *Merited, (Un)Appreciated, (Un)Remembered: Women in Educational and Social Policy Sciences as a Scholarly Discipline in Poland, 1900–39*, „Acta Poloniae Historica” 2018, vol. 117; M. Kondracka, *Kobiety na uniwersytetach*, w: *Równe prawa i nierówne szanse. Kobiety w Polsce międzywojennej*, red. A. Żarnowska, A. Szwarz, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2000, s. 271–284; U. Perkowska, *Kształtowanie się etosu studentki polskiej w dwóch pierwszych pokoleniach studentek Uniwersytetu Jagiellońskiego z 1894*, w: *Kobieta i kultura życia codziennego. Wiek XIX i XX. Zbiór studiów*, red. A. Żarnowska, A. Szwarz, t. 4, Wydawnictwo DiG, Warszawa 1997, s. 387–404; Z. Sokół, *Walka kobiet o dostęp do nauki i oświaty na łamach czasopism kobiecych w Galicji*, w: *Mysł edukacyjna Galicji 1772–1918. Ciągłość i zmiana*, red. Cz. Majorek, A. Meissner, Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Rzeszowie, Rzeszów 1996, s. 221; U. Perkowska, *Studentki Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1894–1939. W stulecie immatrykulacji pierwszych studentek*, Wydawnictwo Secesja, Kraków 1994.

⁶ J. Dobkowska, op. cit., s. 101.

⁷ M. Urbańska, *Wychowanie i kształcenie kobiet w XIX-wiecznej Polsce*, „Saeculum Christianum: pismo historyczno-społeczne” 2011, nr 18, s. 226–228.

z Królestwa, co wpłynęło na pojawienie się nowych wątków w przekazach prasowych. Za cezurę końcową przyjęto powszechnie stosowaną w historiografii datę wybuchu I wojny światowej.

Podstawę źródłową niniejszego artykułu stanowią czasopisma społeczno-kulturalne i pedagogiczne wydawane w Królestwie Polskim⁸. Dokonano celowego wyboru periodyków, których publicyści prezentowali różnorodne światopoglądy. Zdecydowano się na czasopisma społeczno-kulturalne, które w omawianym czasie były kierowane do najszerzego grona odbiorców. Wybrano tytuły będące egzemplifikacją poglądów konserwatywnych („Prąd”), umiarkowanych („Tygodnik Ilustrowany”) i postępowych („Ogniwo” i „Czystość”). Analizie poddano również zawartość „Biblioteki Warszawskiej”, jednak wynik przeprowadzonej kwerendy był negatywny. Prasa pedagogiczna, należąca do czasopism fachowych, kierowana była do znacznie węższego gremium (wykorzystano „Nowe Tory”, „Wychowanie w Domu i Szkole”). O włączeniu tej kategorii periodyków zdecydowano, uznając, że warto zaprezentować przekazy kierowane do wychowawców, rodziców i działaczy związanych z oświatą. W wyborze periodyków zrezygnowano z prasy adresowanej do kobiet, gdyż ten typ czasopism był już źródłem opracowania problematyki kształcenia kobiet na poziomie wyższym⁹.

Na przełomie XIX i XX w. obraz studentek w prasie konstruowano dwoma nurtami wypowiedzi. Z jednej strony zamieszczane artykuły budowały pozytywny obraz studiujących Polek i zagranicznych wyjazdów. Z drugiej strony publikowano teksty, w których studiom kobiet przypisywano negatywne wartości i znaczenie.

„Jaskółki, które ciągną na południe”¹⁰ – tak o młodych Polkach wyjeżdżających na zagraniczne studia pisała prasa Kongresówki. Publikacje z lat 90. XIX w. były najbardziej entuzjastyczne, dotyczyły nowych możliwości edukacyjnych i otwarcia dla Polek uniwersytetów we Lwowie i Krakowie. Ze względu na odległość, w uczelniach tych widziano szansę na łatwiejszy dostęp oraz studia w języku ojczystym¹¹. Artykuły o bardziej umiarkowanej wymowie dotyczyły rozwoju „studiów niewieścich” i „wszechnic niewieścich” w Szwajcarii, Francji oraz Stanach Zjednoczonych¹². Spełniały one głównie funkcję informacyjną, przedstawiano w nich uczelnie, kierunki i formalne wymogi dla kandydatek. Ogłaszano, że na uniwersytetach galicyjskich wyróżniono trzy typy studentek: zwyczajne, nadzwyczajne i hospitantki, opisując jednocześnie możliwości

⁸ K. Dormus, *Problematyka wychowawczo-oświatowa w prasie kobiecej zaboru austriackiego w latach 1826–1918*, Polska Akademia Nauk, Warszawa 2006, s. 247–259 oraz Z. Sokół, op. cit., s. 207–222.

⁹ Zagadnienia kształcenia dziewcząt na poziomie wyższym w przekazie prasy kobiecej omówiła B. Kalinowska-Witek, *W rodzinie i dla rodziny... Edukacja dziewcząt na przełomie XIX i XX wieku w wybranych czasopismach Królestwa Polskiego*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2011, s. 109–152.

¹⁰ Z. Bassak, *Studentka o studentkach*, cz. 2, „Tygodnik Ilustrowany” 1898, nr 13, s. 249.

¹¹ M. Turzyma, *Sprawa wyższych studiów kobiecych w parlamencie austriackim*, „Prawda” 1895, nr 50, s. 594; Z. Bassak, *Studentka o studentkach*, cz. 6, „Tygodnik Ilustrowany” 1898, nr 19, s. 367.

¹² E. Nałęcz, *Kobieta i wszechnice naukowe*, „Tygodnik Ilustrowany” 1895, nr 25, s. 402; E. Nałęcz, *Kobieta i wszechnice naukowe*, „Tygodnik Ilustrowany” 1895, nr 26, s. 413.

rozwoju kariery naukowej¹³. W wypowiedziach tych konstatowano trudne położenie uczennic z Kongresówki¹⁴. Informowano o warunkach wstępnych i szansach edukacyjnych, co pokazywało perspektywiczne możliwości. Zamieszczano także teksty o przeszkodach i barierach, które mogły zniechęcać czytelniczki do podejmowania akademickich wyzwań.

Choć prasa Kongresówki podejmowała tematykę wyższej edukacji kobiet, w opinii zainteresowanych tą kwestią czytelniczek liczba tekstów była zdecydowanie niewystarczająca. Głos na ten temat zabierały studentki. W korespondencji z redakcją „Ogniwa” jedna z nich wspominała, że prasa nie budowała wiedzy o studiach kobiet. W liście pisała: „wprawdzie nie przypominam sobie, aby kiedykolwiek studia specjalnie potępiano, nie mówiono jednak w ogóle o nich; sprawa ta nie istniała wśród ważnych kwestii”¹⁵. Warto zaznaczyć, że w różnych periodykach informowano o odczytach, a także drukowano fragmenty broszur, np. tekst dr Romana Dyboskiego pt. *O życiu akademickim na uniwersytetach angielskich*, stanowiący kompendium wiedzy o organizacji uniwersytetów i trybie życia studentów¹⁶. Jednak i takie działania nie spełniały potrzeb czytelniczek. Komunikaty informacyjne charakteryzowała dynamika odpowiadająca zmianom przepisów prawa i reorganizacjom wprowadzanym na uczelniach. Nie publikowano ich często, a jeśli się na to decydowano, treści lokowano w działach życia społecznego, kronikach, chwili bieżącej.

Wśród ogólnych organizacyjno-administracyjnych, publicyści przywoływali dane o studiujących kobietach. Choć na przełomie XIX i XX w. trudno było o miejsce na uczelni, liczba Polek w badanym czasie stale rosła¹⁷. W 1898 r., w kilka lat po zwiększeniu dla dziewcząt z Królestwa dostępu do uczelni, pisano, że najwięcej Polek studiujących w Galicji pochodziło z Kongresówki, a wśród nich znaczną część stanowiły warszawianki¹⁸. Liczną grupę kobiet z Królestwa zauważano także pod koniec XIX w. na Uniwersytecie w Genewie, gdzie przeważały studentki pochodzące z zaboru

¹³ Kronika, *Udostępnienie studiów uniwersyteckich kobietom*, „Nowe Tory” 1908, nr 1, s. 85–86.

¹⁴ Ibidem, s. 86.

¹⁵ Słuchaczka uniwersytetu. *List do redakcji. W sprawie wyższego wykształcenia kobiet*, „Ogniwo” 1904, nr 6, s. 135.

¹⁶ Zf., Dr Roman Dyboski, „*O życiu akademickiej na uniwersytetach angielskich*”. *Dwa odczyty Kraków–Warszawa, E. Wende i s-ka 1909 r.*, „Prąd” 1909, nr 7–8, s. 236; W. Dunin, Dr. Roman Dyboski, *docent Uniwersytetu Jagiellońskiego. O życiu akademickim na Uniwersytetach Angielskich. Kraków 1909*, „Biblioteka Warszawska” 1910, t. 2, s. 381–383.

¹⁷ Jak podaje U. Perkowska, w roku akademickim 1897/1898 na studia w UJ zapisały się 122 kobiety, co stanowiło 8,9% ogółu studentów, a w przeddzień I wojny światowej ich liczba wzrosła do 478 (12,7%), U. Perkowska, *Studentki Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1894–1939. W stulecie immatrykulacji pierwszych studentek*, Wydawnictwo Secesja, Kraków 1994, s. 36, M. Stinia, *Uniwersytet Jagielloński w latach 1871–1914. Modernizacja procesu nauczania*, Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, Kraków 2014, s. 144.

¹⁸ Z. Bassak, *Studentka o studentkach*, cz. 3, „Tygodnik Ilustrowany” 1898, nr 14, s. 269.

rosyjskiego, rzadziej odnotowywano dziewczęta z Galicji i zaboru pruskiego¹⁹. Pochodzenie terytorialne kobiet studiujących na galicyjskich uczelniach znacznie zmieniło się w późniejszych latach²⁰.

Głównie prasa społeczno-kulturalna informowała o młodzieży akademickiej w Europie. W przytaczanych zestawieniach skupiano się na wykazaniu liczby studentek, jednak często pomijano w nich dane o Polkach. Zamieszczano ogólne zestawienia o uniwersytetach w Europie²¹ i poszczególnych uczelniach, np.: Uniwersytet w Petersburgu²², Lwowie²³, Wiedniu²⁴ czy Krakowie²⁵. Zamieszczano dane ze Szwajcarii²⁶, Francji²⁷ i Niemiec²⁸. Do wyjątków należała statystyka młodzieży polskiej studiującej zagranicą, zamieszczona w „Wychowaniu w Domu i Szkole”²⁹. W publikowanych zestawieniach skupiano się głównie na danych dotyczących osób studiujących, nie podawano liczby dziewcząt, które aplikowały na uczelnie, ale ostatecznie nie podjęły edukacji, nie wskazywano także informacji o kobietach, które zrezygnowały z kontynuowania nauki.

Obok bardzo ogólnych wiadomości o sytuacji studentek w Europie, odnotowano publikacje o dziewczętach z Królestwa. Najczęściej były to krótkie notatki w działach: kronika, luźne kartki, notatki statystyczne. Te także prezentowano w różnorodny sposób, od bardzo ogólnikowych notek, w których informowano: „W 1898 roku na studiach zagranicznych jest niespełna 200 Polek”³⁰, po bardzo szczegółowe dane z podziałem na fakultety i uczelnie. Te najczęściej publikowano w „Prądzie”, w dziale młodzieżowym. Prezentowano w nim najwięcej różnorodnych statystyk dotyczących uczelni wyższych

¹⁹ Ibidem, s. 269.

²⁰ Tak było m.in. w Krakowie, statystyki dotyczące pochodzenia terytorialnego studentek UJ opisała U. Perkowska, *Studentki Uniwersytetu Jagiellońskiego*, op. cit., s. 74.

²¹ *Notatki statystyczne. Wyższe uczelnie*, „Prąd” 1911, nr 6, s. 249; *Notatki statystyczne. Uniwersytetów w Europie*, „Prąd” 1909, nr 2–3, s. 83.

²² *Notatki statystyczne. Uniwersytet Petersburski w liczbach*, „Prąd” 1909, nr 9, s. 286–287.

²³ *Notatki statystyczne. Z Uniwersytetu Lwowskiego*, „Prąd” 1911, nr 6, s. 249; *Notatki statystyczne. Wszechnica Lwowska*, „Prąd” 1909, nr 12, s. 412.

²⁴ *Notatki statystyczne. Słowianie w uczelniach wiedeńskich*, „Prąd” 1911, nr 6, s. 249; *Kronika. Uniwersytety austriackie*, „Prąd” 1909, nr 9, s. 288.

²⁵ *Notatki statystyczne. W Uniwersytecie Jagiellońskim*, „Prąd” 1909, nr 6, s. 183.

²⁶ *Notatki statystyczne. Ilość studentów we Fryburgu Szwajcarskim*, „Prąd” 1909, nr 4–5, s. 146; T.J. Łazowski, *Uniwersytety i niektóre inne zakłady naukowe w Szwajcarii romańskiej (francuskiej)*, „Wychowanie w Domu i Szkole” 1910, z. 8–9, s. 841–850, 1910, z. 10, s. 950.

²⁷ *Kronika. Cudzoziemcy na Uniwersytecie Paryskim*, „Prąd” 1911, nr 2, s. 94; A. D., *Korespondencja dot. studium Yon-Lampérière o wyższym wykształceniu kobiet*, „Ogniwo” 1904 nr 2, s. 45.

²⁸ *Notatki statystyczne. Kobiety na uniwersytetach niemieckich*, „Prąd” 1909, nr 9, s. 287.

²⁹ Materiał ten przygotowano na XXIII Zjazd Zjednoczenia Towarzystw Młodzieży Polskiej, obejmuje zarówno dane o młodzieży męskiej i żeńskiej. *Statystyka młodzieży polskiej na studiach zagranicą. Zebrana w zimie roku 1909*, „Wychowanie w Domu i Szkole” 1910, z. 3, s. 258–264; z. 4, s. 363–368; z. 5, s. 478–487.

³⁰ Z. Bassak, *Studentka o studentkach*, cz. 2, „Tygodnik Ilustrowany” 1898, nr 13, s. 249.

na przełomie XIX i XX w. spośród analizowanych periodyków. Publikacje te miały charakter głównie informacyjny. W jednej z notatek z 1909 r. o studentkach pisano:

Pierwsze miejsce co do ilości słuchaczek zajmuje wszechnica krakowska, która ma 371 studentek, lwowska – 356 studentek. Z tej liczby wydział filozoficzny wszechnicy krakowskiej posiada 129 słuchaczek zwyczajnych, 112 nadzwyczajnych i 79 tak zwanych hospitantek; wydział medyczny – 44 słuchaczki i 7 hospitantek. Wydział filozoficzny wszechnicy lwowskiej ma 132 zwykłe słuchaczki, 155 nadzwyczajnych, 32 hospitantki; wydział medyczny 37 słuchaczek zwyczajnych³¹.

Obok publikacji pełniących funkcję informacyjną zamieszczano również te o charakterze opiniotwórczym. W „Prądzie” przekonywano o dużym zainteresowaniu dziewcząt wykształceniem akademickim. W 1910 r., odwołując się do sytuacji we Lwowie, pisano: „W roku 1897/8, tj. w chwili dopuszczenia kobiet na uniwersytety, zapisało się 54 studentki, w roku 1901/2 cyfra podniosła się do 102, a w 1906/7 na 241, zaś w roku bieżącym dochodzi do 400. A cyfry te odnoszą się jedynie do Wydziału Filozoficznego”³². Zestawienia te wskazywały na rosnącą liczbę studentek, jednak nie były zgodne ze statystykami opublikowanymi przez uczelnię³³. Dane publikowane w prasie różniły się od zestawień zamieszczonych we współczesnych opracowaniach. Podawano niepełne informacje o wydziałach, na których studiowały Polki na początku XX w., i liczbie uczących się kobiet. W większości prasowych kronik i statystyk nie odnotowano, jak pozyskano informacje i kto je opracował.

Wykształcenie i wychowanie młodego pokolenia na początku XX w. uznawano za istotną kwestię związaną z nadziejami na odrodzenie i niepodległość państwa. Wyjazdy na studia opisywano jako „ważne zjawisko społeczne”, ponieważ w wykształconej młodzieży widziano przyszłość polskiego społeczeństwa. Publicyści „Prądu” w 1909 r.

³¹ *Liczebność studentek na uniwersytetach galicyjskich*, „Prąd” 1909, nr 2–3, s. 84. W notatce nie zamieszczono informacji, jakiego okresu dotyczą przywoływane dane. Można przypuszczać, że pisano o semestrze zimowym roku akademickiego 1908/09, gdyż publikacja ukazała się w numerze luty/marzec w 1909 r. Opublikowane dane różnią się od zestawień opracowanych przez U. Perkowską o studiujących kobietach na UJ. Autorka wskazała, że w roku akademickim 1908/09 studiowało ogółem 370 dziewcząt, 301 z nich na Wydziale Filozoficznym, 55 na Wydziale Lekarskim, 4 podjęły studia farmaceutyczne, a 10 studiowało na Wydziale Rolniczym. Zob. U. Perkowska, *Studentki Uniwersytetu Jagiellońskiego*, op. cit., s. 36. Podobnie różnią się zestawienia dotyczące Uniwersytetu we Lwowie. Z kroniki uniwersyteckiej wynika, że w semestrze zimowym 1908/09 studiowały tam 362 kobiety. Na Wydziale Filozoficznym było 141 zwyczajnych i 167 nadzwyczajnych studentek oraz 14 hospitantek. Na Wydziale Lekarskim liczba ta wynosiła 53 studentek zwyczajnych. W tym czasie 5 dziewcząt było słuchaczkami farmacji. Zob. *Statystyka słuchaczy od roku szkolnego 1989/9–1909/10*, w: *Kronika Uniwersytetu Lwowskiego 1898/1899–1909/1910*, oprac. Wiktor Hahn, Lwów 1912, s. 670.

³² *Dom studentek*, „Prąd” 1910, nr 2, s. 62.

³³ Według uniwersyteckiej kroniki (za 1897/8 brak danych), w 1901/02 semestrze zimowym na Wydziale Filozoficznym uczyło się 6 studentek zwyczajnych, 78 nadzwyczajnych i 6 hospitantek, w semestrze zimowym 1906/07 liczba ta zwiększyła się do 68 zwyczajnych, 139 nadzwyczajnych, 34 hospitantek i 2 słuchaczek farmacji. Natomiast w 1909/10 w pierwszym semestrze studiowało: 169 zwyczajnych i 182 nadzwyczajnych studentek, 13 hospitantek i 9 słuchaczek farmacji. Zob. *Statystyka słuchaczy od roku szkolnego 1989/9–1909/10*, w: *Kronika Uniwersytetu Lwowskiego 1898/1899–1909/1910*, oprac. Wiktor Hahn, Lwów 1912, s. 668, 670.

przekonywali: „młodzież Polska [...] w przyszłości ma zostać nowym fundamentem i podwaliną odrodzenia się naszego narodu”³⁴. Dotyczyło to również wykształcenia kobiet, w „Tygodniku Ilustrowanym” pisano: „mało jednak na ogół spotyka się wiadomości o życiu i warunkach szkolnej młodzieży żeńskiej, co jest i ciekawe i pierwszorzędnej wagi wobec szeroko omawianej i budzącej ogólne zainteresowanie sprawy kobiecej”³⁵. Choć komentarz Remigiusza Kwiatkowskiego bezpośrednio odnosił się do szkolnictwa na poziomie średnim, był on adekwatny do tematu żeńskiej edukacji akademickiej. Choć zjawisko to określano jako istotną kwestię, w praktyce nie zajmowało głównych nagłówków czasopism.

W publicystycznym obrazie studiujących Polek szczególnie ważne były opinie i oceny ich zagranicznych wyjazdów. Znaczna część tekstów miała pełnić funkcję opiniotwórczą o akademickim kształceniu kobiet. Edukację wyższą dziewcząt uznano za ważną społecznie kwestię, ale publicyści nie byli jednogłośni w jej ocenie. Z jednej strony przedstawiano możliwości edukacyjne, opisując bardzo różne jej aspekty, z drugiej ukazywano trudności życia akademickiego. Zwolennicy przywoływali argumenty podkreślające wyjątkowość edukacyjnego wyjazdu, porównując go do lekcji samodzielności i kształtowania charakteru. Podkreślano, że dziewczęta studiujące poza Królestwem samodzielnie organizowały sobie życie codzienne, od posiłków przez transport po czas wolny. Przy opisie ich życia domowego wskazywano, iż koncentrowało się ono głównie na „pracy, pracy i jeszcze raz pracy”, akcentując ich duży wysiłek w realizację obowiązków³⁶.

W czasie wyjazdów akademickich Polek ważny był ich udział w życiu kulturalnym. Zazwyczaj ten aspekt życia studenckiego oceniano pozytywnie. Studentki uczęszczały na koncerty, sztuki teatralne, odwiedzały znajomych, brały udział w zebraniach koleżeńskich. Rozwijało to ich obycie społeczne i wpływało na poszerzenie wiedzy o kulturze i sztuce. Znaczenie miała także ich aktywność w towarzystwach akademickich. W prasie często podkreślano społeczno-kulturalne znaczenie ich działalności, towarzystwa oferowały pomoc organizacyjną i finansową, były także miejscem spotkań. Urządzano w nich czytelnie, biblioteki z polską literaturą, organizowano kasy pożyczkowe, a także wieczory artystyczne. Działalność towarzystw odnotowywano głównie w kronikach prasowych. W pismach społeczno-kulturalnych szczegółowo opisywano „Jedność – Polskie Stowarzyszenie Słuchaczek Uniwersytetu Jagiellońskiego”, organizację prowadzącą m.in. działania pomocowe na rzecz studentek z Królestwa³⁷. Jednym z jej celów była walka o równe prawa dla kobiet. Za priorytetowe uznano starania o możliwość studiowania w charakterze słuchaczek zwyczajnych prawa i medycyny, co przez szereg

³⁴ „Ogniska domowe” w środowiskach kształcącej się młodzieży, „Prąd” 1909, nr 9, s. 258.

³⁵ R. Kwiatkowski, *Wśród szkolnej młodzieży żeńskiej*, „Tygodnik Ilustrowany” 1907, nr 12, s. 253.

³⁶ Z. Bassak, *Studentka o studentkach*, cz. 6, „Tygodnik Ilustrowany” 1898, nr 19, s. 367.

³⁷ Kronika, *Stowarzyszenie kobiet-studentek*, „Nowe Tory” 1910, nr 5, s. 486.

lat było dostępne jedynie dla kobiet z Galicji³⁸. Działania stowarzyszeń nie koncentrowały się jedynie na pomocy już studiującym. Podejmowano także próby wprowadzenia zmian legislacyjnych w Królestwie i Galicji, które ułatwiłyby dziewczętom wstęp na uczelnie, a także zwiększyłyby ich swobody społeczne³⁹. Zasadniczą kwestią było uzyskanie dla polskich szkół żeńskich w Kongresówce praw dopuszczających ich wychowanki do aplikowania na miejsce słuchaczek zwyczajnych bez konieczności zdawania egzaminu, a jedynie za okazaniem patentu⁴⁰. Ponadto działania towarzystw skupiały się także na udzielaniu bieżącej pomocy organizacyjnej nowo przybyłym studentkom. Do organizacji tych należały: „Polonia”⁴¹, „Krakowska Akademicka Sodalicyja Marjańska”⁴², „Helvetia”⁴³, „Dom Katolicki w Insbruku”⁴⁴, „Klub Młodzieży Akademickiej we Lwowie”⁴⁵, „Bratnia Pomoc we Lwowie”⁴⁶, „Teutonia”⁴⁷, i „Komitet Pomocy dla Młodzieży”⁴⁸. Redakcja „Prądu” publikowała zestawienie adresów towarzystw udzielających informacji o zakładach naukowych oraz kosztach akademickiego pobytu⁴⁹.

Prasa przybliżała sytuację kobiet na uczelniach. Powołując się na relację Anny Tomaszewicz-Dobrowskiej, która studia podjęła w roku akademickim 1870/71, wskazywano, że studentki nie doświadczały systematycznych prześladowań w trakcie nauki, występowały jednostkowe przypadki, jednak te szybko mijały⁵⁰. Podkreślano pozytywne aspekty relacji i życia na uczelni. Wśród grona profesorskiego wskazywano zwolenników kształcenia kobiet, zauważano także, że młodzi wykładowcy, szczególnie na uczelni genezyjskiej, do której dziewczęta miały otwarty dostęp, mieli bardziej przychylny nastawienie do ich studiów. Na przestrzeni lat sytuacja ta zapewne zmieniała się, o czym świadczą słowa Tadeusza J. Łazowskiego opublikowane w 1909 r. w „Wychowaniu

³⁸ Ibidem, s. 486.

³⁹ *Wiec studentek*, „Prąd” 1910, nr 3, s. 109; *Kraków. O prawa kobiet*, „Ogniwo” 1903, nr 17, s. 412; St. B., *Na dach dla studentek*, „Czystość” 1910, nr 20, s. 317.

⁴⁰ Kronika, *Stowarzyszenie kobiet-studentek*, „Nowe Tory” 1910, nr 5, s. 486.

⁴¹ Kronika, *Polonia*, „Prąd” 1909, nr 1, s. 31; Kronika, *Polonia w Krakowie*, „Prąd” 1909, nr 10–11, s. 349; Kronika, *Pierwsza rocznica „Polonii”*, „Prąd” 1909, nr 4–5, s. 144.

⁴² Kronika, *Krakowska akademicka Sodalicyja Maryańska*, „Prąd” 1910, nr 12, s. 409.

⁴³ Z. Bassak, *Studentka o studentkach*, cz. 2, „Tygodnik Ilustrowany” 1898, nr 13, s. 249.

⁴⁴ Kronika, *Dom katolicki w Insbruku*, „Prąd” 1909, nr 12, s. 410.

⁴⁵ Kronika, *Klub akademicki*, „Prąd” 1909, nr 2–3, s. 79.

⁴⁶ *Jubileusz Bratniej Pomocy w Lwowie*, „Prąd” 1909, nr 6, s. 180.

⁴⁷ Z. Bassak, *Studentka o studentkach*, cz. 2, „Tygodnik Ilustrowany” 1898, nr 13, s. 249.

⁴⁸ Kronika, *Komitet „Pomocy dla młodzieży”*, „Prąd” 1910, nr 4, s. 149.

⁴⁹ M. Małachowska, *Informacja*, „Prąd” 1910, nr 5, s. 191–192.

⁵⁰ Należy zaznaczyć, że A. Tomaszewicz-Dobrowska rozpoczęła studia medyczne w Zurichu, gdzie kobiety uczęszczały na uczelnię od 1867 r. E. Nałęcz, *Nasze hetmanki. Wychowanie uniwersyteckie*, „Tygodnik Ilustrowany” 1894, nr 46, s. 307. O innych postawach studentów i wykładowców pisała E. Tylińska, *Drogi do kariery akademickiej kobiet na ziemiach polskich na przełomie XIX i XX wieku*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 2003, nr 3–4, s. 159.

w Domu i Szkole”: „Stosunki koleżeńskie odznaczają się akademicką swobodą, względnie bez cech sztuczności i przesady, które należą tam raczej do przeszłości, a które pono uwydatniły się nie tak dawno w okresie większego przyływu kobiet do Akademii Jagiellońskiej. W początkach najłatwiej o krańcowość”⁵¹.

W prasie Królestwa Polskiego zamieszczano szereg komunikatów odsłaniających trudy akademickich wyjazdów, w których upatrywano szeregu zagrożeń⁵². Warto zaznaczyć, że częściej obawy koncentrowano wokół samego wyjazdu niż uzyskania wykształcenia. W konserwatywnym „Prądzie” pisano, że młode panny jadą na zagraniczne studia „jedynie w tym celu, by hulać” oraz „źle korzystać z wolności”⁵³. Natomiast w periodyku „Czystość”, uznanym za czasopismo postępowe, przywoływano odezwę Związku Równouprawnienia Kobiet, która opisywała dominujące w społeczeństwie opinie na temat studiów kobiet za granicą. Pisano w nim: „Wyższe studia kobiece i do dzisiejszego dnia uważana są jako »szalony wybryk«, »przewrócenie się w głowie« czy zło współczesnych prądów”⁵⁴.

Do studiowania mogły zniechęcać cytowane w „Ogniwie” wyniki ankiety przeprowadzonej przez „Gazetę Polską”, w których jeden z wniosków brzmiał: „na wyjazdach tych wiedza zyskuje niewiele, traci natomiast moralność”⁵⁵. Omawiano także podatność młodych osób na rozwijające się zagrożenia społeczne. Przekonywano rodziców o „nie-dojrzałości” ich dorastających dzieci i potrzebie „stałej kontroli podczas zagranicznych wyjazdów”⁵⁶. Zachęcano, by poczekać z posłaniem dzieci na studia do momentu „wyrobienia charakteru”, który przyjmowano za panaceum na społeczne niebezpieczeństwa. Uznanie wyjazdu za zagrożenie przyczyniało się do wyolbrzymiania barier i trudności, które pokazywano jako przeszkody w podjęciu studiów. Do najważniejszych należały wysokie koszty utrzymania za granicą, a także ograniczenia prawne i zwyczajowe. Podkreślano, że studentki dyskryminowano w rozdawaniu stypendiów i zapisach na laboratoryjne zajęcia⁵⁷. O problemach tych często pisano między wierszami, bądź przy okazji innych tematów. Inne zagadnienia, niebudzące obaw cenzury, odnotowywano w bezpośredni sposób. Należały do nich m.in. różnice międzykulturowe. Jedną ze studentek, Zofia Bassak, w 1898 r., wspominając początki zagranicznych studiów, pisała, że w Szwajcarii koledzy są bardziej przychylni do edukacji wyższej kobiet niż studenci

⁵¹ T.J. Łazowski, *Uniwersytety i niektóre inne zakłady naukowe w Szwajcarii romańskiej (francuskiej)*, „Wychowanie w Domu i Szkole” 1910, z. 10, s. 957.

⁵² K. Radosławski, *Wróg studentek*, „Prawda” 1895, nr 23 s. 271; nr 24, s. 283.

⁵³ P. Grodecki, *W sprawie wyższych studiów za granicą*, „Prąd” 1909, nr 1, s. 15–18.

⁵⁴ *Studentki-Polki w zagranicznych uniwersytetach*, „Czystość” 1909, nr 18, s. 283. Zob. S. Saszczyńska, *Kobieta a uniwersytet*, „Prawda” 1903, nr 45, s. 532.

⁵⁵ Por. Słuchaczka uniwersytetu, *List do redakcji. w sprawie wyższego wykształcenia kobiet*, „Ogniwo” 1904, nr 6, s. 136. Ż., *Odgłosy. W sprawie wyższego wykształcenia kobiet*, „Ogniwo” 1903, nr 49, s. 1172.

⁵⁶ P. Grodecki, *W sprawie wyższych studiów za granicą*, „Prąd” 1909, nr 1, s. 17.

⁵⁷ *Kronika, Stowarzyszenie kobiet-studentek*, „Nowe Tory” 1910, nr 5, s. 486.

w Paryżu⁵⁸. Podkreślała jednocześnie ich małą otwartość na obcowanie z innymi kulturami i konstatawała, iż akceptowano obecność kobiet, deklarując zasadę koleżeńskiej równości. Wskazywała jednak, że ta faktycznie miała zastosowanie tylko wtedy, gdy dziewczęta nie nadużywały swej pozycji i przykładowo nie zajmowały miejsc w pierwszych ławkach. Zaznaczała, że międzykulturowe relacje ograniczały się do kontaktów na uczelni, rzadko wychodziły za mury uniwersyteckie. Publicyści chętnie odwoływali się do przykładów profesorów będących przeciwnikami kształcenia kobiet. Podkreślano, że część z prowadzących otwarcie demonstrowała swoje poglądy podczas wykładów, co często doprowadzało dziewczęta do rezygnacji z wybranych kursów⁵⁹. Przy prezentacji tych stanowisk odwoływano się do jednostkowych doświadczeń, zatem trudno mówić o jednorodności grona profesorskiego.

Oceniając postawę słuchaczek z Królestwa, widziano ich potencjał, choć dostrzegano także słabości. W „Tygodniku Ilustrowanym” jedna ze studentek pisała o społecznym postrzeganiu tej grupy:

Na ogół może nieco lepsze przygotowanie pod względem przedmiotu studiów i wielka pracowitość, ale – z nielicznymi wyjątkami – [...] ciasnota sfery zainteresowań, [...] brak umysłowej rzutkości i samodzielności i skromna ambicja, co dowodzi, że same nie czują się na siłach do podjęcia wielkich zadań⁶⁰.

Czy faktycznie Polki nie były w stanie mierzyć się z edukacją akademicką? Same studentki pisały, że podjęcie edukacji wyższej budziło obawy otoczenia. Natalia Gąsiorowska w „Ogniwie” w 1904 r. wspominała:

Dziewczęta nasze boją się przede wszystkim zmory „emancypacji”, „feminizmu” – przed tym broni się nawet w myśli każda z nich. Nie zdają sobie zupełnie sprawy z istoty tych prądów. Jakieś mgliste na pół świadome skojarzenia: krótkie włosy i suknie, papierosy, laska, szkiełka na nosie; poza tym działają pojęcia nabyte w domu i w szkole o obowiązkach żony, matki, gospodyni, obawa zmarnowania najpiękniejszych, najweselszych lat życia, opóźnienia występu jako panny „na wydaniu”, wreszcie ryzyko w wyjściu za mąż⁶¹.

W zależności od przyjętego światopoglądu periodyki utrwały w czytelnickich społecznie przyjęte schematy. Trudno o odważne edukacyjne decyzje, gdy prasa jasno stawiała granicę między rodziną a nauką. W „Tygodniku Ilustrowanym” w 1896 r. pisało:

Nie mieszajcie rozmyślnie dwóch pojęć odrębnych. Kobieta, żona i matka niechaj odda życie swe rodzinie, lecz równocześnie niech będzie tak szlachetnie rozumną i wykształconą, aby

⁵⁸ Z. Bassak, *Studentka o studentkach*, cz. 4, „Tygodnik Ilustrowany” 1898, nr 17, s. 329.

⁵⁹ *Ibidem*, s. 329.

⁶⁰ Z. Bassak, *Studentka o studentkach*, cz. 5, „Tygodnik Ilustrowany” 1898, nr 18, s. 356.

⁶¹ *List do redakcji. W sprawie wyższego wykształcenia kobiet* [N. Gąsiorowska], „Ogniwo” 1904, nr 6, s. 136.

wyżyny te godnie zajmowała. Kobieta samotna w zamian ma prawo do zawodowej nauki, pracy oraz do stanowiska użytecznej jednostki w społeczeństwie⁶².

Nie widziano możliwości połączenia kariery naukowej i rodzinnej, podobnie jak nie zauważano, że pod hasłem młodych kobiet „chcemy się uczyć” wyraża się prawdziwa motywacja ekonomiczna i życiowa konieczność „musimy pracować”. Należy podkreślić, że kobiety udające się na zagraniczne studia były bardzo zdeterminowane i podporządkowywały swoje życie wyznaczonym celom⁶³. Wiązało się to z kilkuletnimi wyrzeczeniami i ciężką pracą, która umożliwiała im zebranie funduszy, a także wytrwałość w nauce języków obcych, które były przepustką do zagranicznego wyjazdu. Pierwsza fala studentek to kobiety, które podejmowały świadomą decyzję o edukacji, realizując szereg przygotowań. Wydaje się, że postawy dziewcząt, ich motywacja i wysiłek nie były wystarczająco zauważane przez publicystów⁶⁴.

W omawianym czasie ziemie Królestwa Polskiego wchodziły w nowoczesność determinującą zmiany społeczne. Czas ten był wyjątkowy dla kobiet, gdyż transformacjom ulegał model rodziny, formy ich działalności w sferze politycznej, zawodowej i edukacyjnej. Polki na przełomie XIX i XX w. musiały pokonać wiele społecznych uprzedzeń, by realizować akademickie plany. W „Tygodniku Ilustrowanym” Edmund Nałęcz komentował: „Schyłek naszej epoki rzucił w tłum szary iskrę naukowego i społecznego równouprawnienia kobiet”⁶⁵. Jednocześnie podkreślał, że: „droga ta jednak nie była łatwą; dążąc bowiem ku niej, trzeba przebywać niejednokrotnie ciemne szlaki uprzedzeń i przesądów towarzyskich”⁶⁶.

Wśród wielu kobiecych tematów w prasie społeczno-kulturalnej i pedagogicznej pojawiały się zagadnienia poświęcone emancypacji edukacyjnej kobiet. Pełniły one funkcje informacyjne, opiniotwórcze i postawotwórcze. Odmienne prezentowano stanowiska dotyczące wyjazdów dziewcząt na zagraniczne studia. W prasie konserwatywnej chętniej wyolbrzymiano ryzyko i trudności, próbując uwrażliwić czytelników na związane z nimi zagrożenia. W prasie postępowej i tytułach prezentujących poglądy umiarkowane zauważano zagrożenia, ale bardziej akcentowano szansę na rozwój dziewcząt, próbując budować pozytywny obraz emancypacji edukacyjnej. Wezwania do działań na rzecz walki o prawa kobiet oraz postulaty dotyczące zwiększenia dostępu do kształcenia akademickiego dziewcząt pojawiały się w „Ogniwie” i „Nowych Torach”. Wśród periodyków pedagogicznych zdecydowanie „Nowe Tory” głosiły postępową myśl pedagogiczną, wskazując na możliwości edukacyjne i realizując tym samym funkcję postawotwórczą. Czasopismo „Wychowanie w Domu i Szkole” podejmowało aktualne

⁶² E. Nałęcz, *Feminizm i faryzeizm*, „Tygodnik Ilustrowany” 1896, nr 16, s. 302.

⁶³ R. Nusbaumowa, *W sprawie wyższych studiów kobiecych*, „Polski Łan” 1907, nr 36, s. 339–340.

⁶⁴ O determinacji i postawach młodych kobiet pisała E. Tylińska, op. cit., s. 158–159.

⁶⁵ E. Nałęcz, *Nasze hetmanki: Wykształcenie uniwersyteckie*, „Tygodnik Ilustrowany” 1894, nr 46, s. 307.

⁶⁶ *Ibidem*, s. 307.

i popularne tematy oświatowe, jednak w omawianym czasie w kwestii wyższej edukacji kobiet realizowało głównie funkcję informacyjno-sprawozdawczą. Warto zaznaczyć, że były również i takie tytuły, w których nie podejmowano tego tematu. Przykładem jest „Biblioteka Warszawska” w której opisywano zagadnienia edukacji wyższej, ale „polskiej młodzieży”, nie wyodrębniając kwestii kształcenia akademickiego kobiet. Tematyka artykułów w tym periodyku dotyczyła głównie edukacji mężczyzn⁶⁷. Ze względu na grupę odbiorców zagadnienia kształcenia uniwersyteckiego kobiet rzadko pojawiały się w prasie kierowanej do włościan, co jest zrozumiałe, gdyż ta grupa społeczna zapewne w niewielkim stopniu była zainteresowana taką tematyką.

Tak jak powoli rozwijały się początki studiów uniwersyteckich kobiet, tak też mierzalnie budziło się zainteresowanie publicystów tym tematem. Choć problem uznawano za ważny, nie zajmował on czołówek gazet, często też ginął wśród innych opisywanych kwestii związanych z edukacją. Na częstotliwość publikacji wpływały wydarzenia z życia studenckiego, działalność towarzystw czy zmiany legislacyjne sprawiające, że temat stawał się aktualny.

Bibliografia

Źródła

- B. St., *Na dach dla studentek*, „Czystość” 1909, nr 20.
 Bassak Z., *Studentka o studentkach*, cz. 1–6, „Tygodnik Ilustrowany” 1898, nr 12, 13, 14, 17, 18, 19.
 D.A., *Korespondencja dot. studium Yon-Lampérière o wyższym wykształceniu kobiet*, „Ogniwo” 1904, nr 2.
Dom studentek, „Prąd” 1910, nr 2.
 Dunin W., *Dr. Roman Dyboski, docent Uniwersytetu Jagiellońskiego. O życiu akademickim na Uniwersytetach Angielskich*. Kraków 1909, „Biblioteka Warszawska” 1910, t. 2.
 Dunin W., *Wyższe studia za granicą a życie narodowe*, „Biblioteka Warszawska” 1905, nr 4.
 Grodecki P., *W sprawie wyższych studiów za granicą*, „Prąd” 1909, nr 1.
Jubileusz Bratniej Pomocy w Lwowie, „Prąd” 1909, nr 6.
Kraków. O prawa kobiet, „Ogniwo” 1903, nr 17.
 Kronika miesięczna, *Młodzież polska zagranicą i konieczność zorganizowania dla niej pomocy materialnej*, „Biblioteka Warszawska” 1906, t. 3.
 Kronika miesięczna, *W sprawie kształcenia się naszej młodzieży zagranicą*, „Biblioteka Warszawska” 1907, t. 3.
 Kronika, *Polonia*, „Prąd” 1909, nr 1.
 Kronika, *Stowarzyszenie kobiet-studentek*, „Nowe Tory” 1910, nr 5.

⁶⁷ Zob. W. Dunin, *Wyższe studia za granicą a życie narodowe*, „Biblioteka Warszawska” 1905, nr 4, s. 255–280; Kronika miesięczna, *Młodzież polska zagranicą i konieczność zorganizowania dla niej pomocy materialnej*, „Biblioteka Warszawska” 1906, t. 3, s. 402–403; Kronika miesięczna, *W sprawie kształcenia się naszej młodzieży zagranicą*, „Biblioteka Warszawska” 1907, t. 3, s. 595–601. B.Z., dr Antoni Karbowski, *Młodzież szkolna akademicka zagranicą 1795–1910*. Kraków, 1910, „Biblioteka Warszawska” 1911, t. 2, s. 387–390.

- Kronika, *Udostępnienie studiów uniwersyteckich kobietom*, „Nowe Tory” 1908, nr 1.
- Kronika, *Polonia w Krakowie*, „Prąd” 1909, nr 10–11.
- Kronika, *Cudzoziemcy na Uniwersytecie Paryskim*, „Prąd” 1911, nr 2.
- Kronika, *Dom katolicki w Insbrucku*, „Prąd” 1909, nr 12.
- Kronika, *Klub akademicki*, „Prąd” 1909, nr 2–3.
- Kronika, *Komitet „Pomocy dla młodzieży”*, „Prąd” 1910, nr 4.
- Kronika, *Krakowska akademicka Sodalicya Maryańska*, „Prąd” 1910, nr 12.
- Kronika, *Pierwsza rocznica „Polonii”*, „Prąd” 1909, nr 4–5.
- Kronika, *Uniwersytety austriackie*, „Prąd” 1909, nr 9.
- Kronika Uniwersytetu Lwowskiego 1898/1899–1909/1910, oprac. Wiktor Hahn, Lwów 1912.
- Kwiatkowski R., *Wpółśród szkolnej młodzieży żeńskiej*, „Tygodnik Ilustrowany” 1907, nr 12.
- Liczebność studentek na uniwersytetach Galicyjskich*, „Prąd” 1909, nr 2–3.
- List do redakcji, *W sprawie wyższego wykształcenia kobiet*, [N. Gąsiorowska], „Ogniwo” 1904, nr 6.
- Łazowski T.J., *Uniwersytety i niektóre inne zakłady naukowe w Szwajcarii romańskiej (francuskiej)*, „Wychowanie w Domu i Szkole” 1910, z. 8–9, z. 10.
- Małachowska M., *Informacja*, „Prąd” 1910, nr 5.
- Nałęcz E., *Kobieta i wszechnice naukowe*, „Tygodnik Ilustrowany” 1895, nr 25, 26.
- Nałęcz E., *Nasze hetmanki: Wykształcenie uniwersyteckie*, „Tygodnik Ilustrowany” 1894, nr 46.
- Nałęcz E., *Feminizm i faryzeizm*, „Tygodnik Ilustrowany” 1896, nr 16.
- Notatki statystyczne, *Ilość studentów we Fryburgu Szwajcarskim*, „Prąd” 1909, nr 4–5.
- Notatki statystyczne, *Kobiety na uniwersytetach niemieckich*, „Prąd” 1909, nr 9.
- Notatki statystyczne, *Słowianie w uczelniach wiedeńskich*, „Prąd” 1911, nr 6.
- Notatki statystyczne, *Uniwersytet Petersburski w liczbach*, „Prąd” 1909, nr 9.
- Notatki statystyczne, *Wyższe uczelnie*, „Prąd” 1911, nr 6.
- Notatki statystyczne, *Z Uniwersytetu Lwowskiego*, „Prąd” 1911, nr 6.
- Notatki statystyczne, *Uniwersytetów w Europie*, „Prąd” 1909, nr 2–3.
- Notatki statystyczne, *W Uniwersytecie Jagiellońskim*, „Prąd” 1909, nr 6.
- Notatki statystyczne, *Wszechnica Lwowska*, „Prąd” 1909, nr 12.
- Nusbaumowa R., *W sprawie wyższych studiów kobiecych*, „Polski Łan” 1907, nr 36.
- „Ogniska domowe” w środowiskach kształcącej się młodzieży*, „Prąd” 1909 nr 9.
- Radosławski K., *Wróg studentek*, „Prawda” 1895, nr 23, nr 24.
- Saszczyńska S., *Kobieta a uniwersytet*, „Prawda” 1903, nr 45.
- Słuchaczka uniwersytetu, *List do redakcji. W sprawie wyższego wykształcenia kobiet*, „Ogniwo” 1904, nr 6.
- Statystyka młodzieży polskiej na studiach zagranicą. Zebrana w zimie roku 1909*, „Wychowanie w Domu i Szkole” 1910, z. 3, 4, 5.
- Studentki-Polki w zagranicznych uniwersytetach*, „Czystość” 1909, nr 18.
- Turzyma M., *Sprawa wyższych studiów kobiecych w parlamencie austriackim*, „Prawda” 1895, nr 50.
- Wiec studentek*, „Prąd” 1910, nr 3, s. 109.
- Z. B., dr, Antoni Karbowski, *Młodzież szkolna akademicka zagranicą 1795–1910*. Kraków, 1910, „Biblioteka Warszawska” 1911, t. 2.
- Zf., *Dr Roman Dyboski, O życiu akademickiej na uniwersytetach angielskich*. Dwa odczyty Kraków-Warszawa, E. Wende i s-ka 1909 r., „Prąd” 1909, nr 7–8.
- Ż., *W sprawie wyższego wykształcenia kobiet*, „Ogniwo” 1903, nr 49.

Opracowania

- Bołdyrew A., *Merited, (Un)Appreciated, (Un)Remembered: Women in Educational and Social Policy Sciences as a Scholarly Discipline in Poland, 1900–39*, „Acta Poloniae Historica” 2018, vol. 117.
- Dobkowska J., *Poglądy w kwestii potrzeby oraz zakresu edukacji kobiet panujące w drugiej połowie XIX i na przełomie XIX i XX wieku*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica” 2016, nr 96.
- Dormus K., *Problematyka wychowawczo-oświatowa w prasie kobiecej zaboru austriackiego w latach 1826–1918*, Warszawa 2006.
- Hulewicz J., *Sprawa wyższego wykształcenia kobiet w Polsce w XIX wieku*, Kraków 1939.
- Hulewicz J., *Walka kobiet polskich o dostęp na uniwersytety*, Warszawa 1936.
- Kalinowska-Witek B., *W rodzinie i dla rodziny... Edukacja dziewcząt na przełomie XIX i XX wieku w wybranych czasopiśmie Królestwa Polskiego*, Lublin 2011.
- Kolbuszewska J., *Polki na uniwersytetach – trudne początki*, „Sensus Historiae” 2017, nr 1.
- Kondracka M., *Kobiety na Uniwersytetach*, w: *Równe prawa i nierówne szanse. Kobiety w Polsce międzywojennej*, red. A. Żarnowska, A. Szwarz, Warszawa 2000.
- Perkowska U., *Kształtowanie się etosu studentki polskiej w dwóch pierwszych pokoleniach studentek Uniwersytetu Jagiellońskiego z lat 1984–1939*, w: *Kobieta i kultura życia codziennego. Wiek XIX i XX. Zbiór studiów*, red. A. Żarnowska, A. Szwarz, t. IV, Warszawa 1997.
- Perkowska U., *Studentki Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1894–1939. W stulecie immatrykulacji pierwszych studentek*, Kraków 1994.
- Sikora K., *Pierwsze kobiety na Uniwersytecie Jagiellońskim*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis: Studia Politologica” 2007, nr 3.
- Stinia M., *Uniwersytet Jagielloński w latach 1871–1914. Modernizacja procesu nauczania*, Kraków 2014.
- Sokół Z., *Walka kobiet o dostęp do nauki i oświaty na łamach czasopism kobiecych w Galicji*, w: *Mysł edukacyjna Galicji 1772–1918. Ciągłość i zmiana*, red. Cz. Majorek, A. Meissner, Rzeszów 1996.
- Suchmiel J., *Emancypacja naukowa kobiet w uniwersytetach Krakowskim i Lwowskim do roku 1939*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza. Seria Pedagogika” 2004, z. XIII.
- Tylińska E., *Drogi do kariery akademickiej kobiet na ziemiach polskich na przełomie XIX i XX wieku*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 2003, nr 3–4.
- Urbańska M., *Wychowanie i kształcenie kobiet w XIX-wiecznej Polsce*, „Saeculum Christianum: pismo historyczno-społeczne” 2011, nr 18.